

LUIS FERANTE

BORGATA

Istorija američke mafije:
USPON CARSTVA

Preveo
Goran Skrobonja

■ Laguna ■

Naslov originala

Louis Ferrante

BORGATA: RISE OF EMPIRE

First published in Great Britain in 2023 by Weidenfeld & Nicolson,
an imprint of The Orion Publishing Group Ltd
Carmelite House, 50 Victoria Embankment
London EC4Y 0DZ

An Hachette UK Company

1 3 5 7 9 10 8 6 4 2

Copyright © Louis Ferrante 2023

The moral right of Louis Ferrante to be identified as
the author of this work has been asserted in accordance
with the Copyright, Designs and Patents Act of 1988.

Translation copyright © 2025 za srpsko izdanje, LAGUNA

Za

*Brusa i Medlin Rejmer, Ledi Vajdenfeld,
i u znak sećanja na Džordža Vajdenfelda,
koji je tražio od mene da napišem ovu istoriju.*

Sadržaj

Napomena autora	9
Predgovor	11
Uvod: „Gde je to tata otišao?“	19
PRVI DEO: SICILIJA	25
Prvo poglavlje: Osvojeni osvajači	27
Drugo poglavlje: Krv i zemlja	35
Treće poglavlje: Tajna društva	45
DRUGI DEO: PRIČA POČINJE	65
Četvrto poglavlje: Rouz bez nosa i markiz s krvavom odećom	67
Peto poglavlje: Plemeniti leševi	78
TREĆI DEO: L'AMERICA	89
Šesto poglavlje: Mafijin Plimutski kamen	91
Sedmo poglavlje: Garagani su to uradili	105
Osmo poglavlje: Osveta brzinom jastreba	120
Deveto poglavlje: Čovek je čoveku vuk	130
Deseto poglavlje: Veče na Siciliji	147
Jedanaesto poglavlje: Mafijin Aristotel	157
Dvanaesto poglavlje: Dajte ljudima ono što žele	164
Trinaesto poglavlje: Bili su više od braće	170
Četrnaesto poglavlje: Lučano podiže uloge dok Rotštajn napušta igru	177
Petnaesto poglavlje: Konferencija u Atlantik Sitiju	188
Šesnaesto poglavlje: Rat i njegove prednosti	192

Sedamnaesto poglavlje: <i>Sic semper tyrannis!</i>	203
Osamnaesto poglavlje: Lučanov duh vrsnog državnika. . .	210

ČETVRTI DEO: IZGRADNJA CARSTVA 221

Devetnaesto poglavlje: Proširenje teritorije – i privlačenje neželjene pažnje.	223
Dvadeseto poglavlje: Holanđanin.	233
Dvadeset prvo poglavlje: Duga ruka zakona.	251
Dvadeset drugo poglavlje: Lepke u bekstvu	270
Dvadeset treće poglavlje: Lov na blago – i na Velikog Zelenka	286
Dvadeset četvrto poglavlje: Izopačeni klinac	295
Dvadeset peto poglavlje: Italijanski i jevrejski specijaliteti na roštilju	309
Dvadeset šesto poglavlje: Ratni napor	321
Dvadeset sedmo poglavlje: Kralj pustinje	333
Dvadeset osmo poglavlje: Konferencija u Havani	342
Dvadeset deveto poglavlje: Svrgnuti kralj pustinje.	351

PETI DEO: IZAZOVI SPOLJA I IZNUTRA 363

Trideseto poglavlje: Prvi nastup mafije na televiziji	365
Trideset prvo poglavlje: Gegalo i Cmizdravac.	381
Trideset drugo poglavlje: Tako je zapisano	397
Trideset treće poglavlje: Povlačenje u rasulu.	408
Epilog: LCN u DNK	421
Izjave zahvalnosti	429
Podaci o fotografijama	432
Napomene o izvorima	436
Bibliografija	463

Napomena autora

Pišem ovu istoriju, nažalost, usmeren na jedan jedini cilj kao tužilac, primoran da zbog svrhe mog zadatka prenebregavam duge istorijske zabeležbe o veličanstvenim dostignućima italijanskog naroda i doprinosima čovečanstvu, kako bih se mogao fokusirati isključivo na njegove zločine.

Italiju su nazivali „Majkom umetnosti“, „Majkom opere“, „Majkom visoke kulture“, „Majkom renesanse“ i „Majkom crkve“. Njena dostignuća su poznata širom sveta i ona nam je rodila najbriljantniju decu: Dantea, Petrarku, Bokača, Galileja, Da Vinčija, Verdija, Vivaldija, Rosinija, Pučinja, Mikelandela, Rafaela, Ticijana, Gibertija, Verokija, Donatela, Berninija, Voltu, Bekariju, Bočelija, Pavarotija, Markonija, Fermija, i spisak se nastavlja i nastavlja. Ali svaka majka može da rodi i lošeg sina. Po tome se Italija može nazvati „Majkom mafije“. Valjalo bi nam da o svakoj majci sa mnogo dece sudimo po karakteru većine, kao što smo već pomenuli, a ne po njenom posrnulom čedu. Bez obzira na to, čak i zabludeli sin zaslužuje propisnu procenu, možda još i više. Međutim, ne mešajmo dobro i loše.

Predgovor

Kad je historičar Vilijam Širer počeo da piše svoje remek-delo, *Uspon i pad Trećeg rajha*, neki su ga kritikovali zbog toga što je počeo da piše istoriju nacističke Nemačke samo nekoliko godina pošto je Rajh srušen. Mnogi naučnici su tada smatrali, kao i sada, da su potrebne decenije kako bi se činjenice pojavile i debate razrešile. Ali Širer je odbijao kritike da je njegovo delo preuranjeno navevši da je „bezmalo sav dokumentarni materijal postao dostupan u vreme pada [Rajha]“. Pošto su nacisti vodili besprekornu evidenciju, i dobar deo nje su Saveznici sačuvali posle rata, postojala je papirna planina nepobitnih dokaza na koje je Širer mogao da se osloni. Nasuprot tome, mafija nikada nije vodila evidenciju – nešto takvo kažnjavalo se smrću – i taj nedostatak dokumentarnog materijala, pogotovo kad se radi o ranim danima mafije, doveo je do praznine za historičare mafije koji su pokušali da nedostatke popune maštovitim pisanjem kakvo se češće nalazi u polju istorijske proze. A pošto su um i iskustva akademski obučenog historičara mnogo drugačiji od uma i iskustava mafijaša, praznine su uvek popunjavane iz perspektive stranca. Zbog toga, kada gangsteri čitaju knjige o mafiji u zatvoru,

često čujete: „Nije istina!“, „Ovo je sranje!“, „Ma daj!“ i „Ko je napisao ovo govno?“

Istoričari polaze od činjenica i moraju da prebrode jazove čija veličina varira. Da bi se to činilo precizno, po uverenju engleskog filozofa i historičara R. Dž. Kolingvuda, najbolje je da istoriju tumače ljudi koji razumeju iskustva ljudi odgovornih za ključne događaje. Izdavačke kuće redovno odaju poštovanje Kolingvudu kada tragaju za stručnjacima koji bi pisali istorije relevantne za njihovo polje delovanja. Meni se izdavač ne bi obratio kako bih napisao istoriju ljudi o kojima ništa ne znam. Zbog čega onda izdavači redovno angažuju pisce koji u životu nisu ukrali ni čokoladicu, niti osetili hladan čelik bodeža, pištolja ili lisica, da pišu istorije mafije? Zato što nikada nisu naišli na stvarnog historičara koji je živeo u svetu mafijaša, govorio njihovim jezikom, bavio se njihovim zločinima, puštao im krv, bežao sa njima od pravde, i robijao kraj njih; ja sam isto što i oni, a ujedno sam i historičar. Čak i naizgled beskrajne police mafijaških memoara napisali su gangsteri-cinkaroši iznoseći krajnje pristrasnu priču o svojim zločinima koautorima ili piscima iz senke koji, opet, dodaju još jedan stepen udaljenosti između uma mafijaša i pisane stranice. Cinkaroši, štaviše, pošto su izbegli kaznu za mnoge počinjene zločine i usmeravaju tu kaznu na druge, odriču se dragocenog vremena potrebnog za iskreno razmišljanje koje obično za posledicu ima poniznost i jasnoću kojom niko od njih izgleda ne može da se diči. Stari Grci su verovali da se mudrost stiče kroz trpljenje, što je blisko jednoj frazi koju smo često koristili u zatvoru: „Ko *informiše* nikad se ne *reformiše*.“ Jednom sam bio suočen sa tim da provedem ostatak života u zatvoru, ali sam odbio da cinkarim. Proveo sam mnogo godina u mračnoj, vlažnoj zatvorskoj ćeliji gde sam se zaljubio u knjige i počeo da čitam po osamnaest sati dnevno dok sam učio spisateljski zanat. Ako sam do danas stekao bilo kakvu mudrost, onda je ona rođena za vreme neopisivog trpljenja i izolacije.

Ova trilogija je prva istorija mafije čiji je pisac neko ko je živeo Životom i intuitivno zna koje priče imaju smisla, a koje ne, šta se moglo dogoditi, a šta nikada nije. Dok sam se bavio istraživanjem za ovu istoriju, često sam nailazio na priče koje su očigledno bile neistinite, ali su ih istoričari mafije i komentatori u televizijskim dokumentarcima ponavljali decenijama. Istoričari mafije, kao i svi savremeni istoričari, oslanjaju se, između ostalih izvora, na ranije istorije kao na osnovu svog istraživanja, i tako sam činio i ja. Ali bez dodatnog čula da ih upozori da nešto nije u redu, greške se ponavljaju i jačaju sa svakim novim pripovedanjem i priče, koliko god lažne bile, s vremenom dobijaju na uverljivosti. Problem se često krije u tome što jedan autor prihvata informacije od drugog bez kritičkog ispitivanja. I očas posla, niz knjiga podupire laž. Možete se upitati, zar deset istoričara redom može da pogreši? Zaista mogu, ako je devet autora kopiralo lažne informacije od prvog. I kako sam ustanovio, to se povremeno i dešava. U takvim slučajevima, ja sam se dosta oslanjao na sopstvenu pronicljivost kako bih raspleo činjenice od izmišljotina i ispravio zapisano, objašnjavajući, kad god je bilo moguće, kako je najverovatnije došlo do te priče, i zašto. Pošto raskrinkava neke mitove i ispravlja greške u zapisima, nadam se da će ova istorija postati podjednako izvor za buduće istoričare koliko i izvor zabave za običnog čitaoca. Svakako, ponekad sam prihvatao postojeće tumačenje događaja, i u tim situacijama sam samo mogao da priče iznesem sa pronicljivijom perspektivom. U svakom slučaju, veliki sam dužnik mnogim novinarima i istoričarima koje sam citirao.

Pored nepodudarnosti koje su gore pomenute, nailazio sam na još jednu nevolju u vezi s izvornim materijalom. Kako su suđenja mafiji učestala u proteklih nekoliko decenija i kako su prebezi iz mafije neumorno blebetali, otkrivajući bezbroj „tajni“, istraživači su počeli da se oslanjaju na optužnice, prepise sa suđenja i novinske članke u pokušaju da povežu tačkice

i formiraju kohezivnu istoriju. Ali iako su policija, tužioci i doušnici bili predusretljivi prema istoričarima, ti izvori su veoma neadekvatni i često navode na pogrešne zaključke. Obično pretpostavljamo da su optuženi u krivičnim postupcima skloni laganju pa ne očekujemo da ljudi kojima se na teret stavljaju zločini govore istinu. Ali problem sa kojim retko želimo da se suočimo kao društvo jeste to da tužioci takođe često lažu da bi obezbedili presude o krivici, a doušnici saopštavaju taktičke laži ne bi li sačuvali svoju kožu, izmirili lične račune, sačuvali prijatelje i ljubavnike, ili sakrili zločinom stečeno bogatstvo od države. Oni celog života lažu. Teško je najednom prihvatiti istinu a ne izvitoperiti je, makar i najmanje. Pošto branjenici u krivičnom postupku, advokati odbrane, tužioci i cinkaroši svi redom izvrđavaju istinu, sudnica je, u najboljem slučaju, prostorija ispunjena nepreciznostima na koje se ne možemo osloniti bez izvesnog stepena skepse.

Još jedna nevolja koja preovlađuje u slučajevima s mafijom nešto je nalik na odbranu korišćenu na suđenjima u Nirnbergu. Tu prebezi iz mafije sva svoja zlodela pripisuje gazdi, tvrdeći da su samo slušali naređenja. Drugi čovek u hijerarhiji zločinačke porodice Gambino, Salvatore Gravano, kada je svedočio protiv svog gazde, Džona Gotija, nije smerao da ispriča poroti kako je ubijao ljude zarad sopstvene dobiti, i onda krao njihove stvari. Umesto toga, izneo je priču o tome kako je samo sledio donova naređenja – dok je prećutao sopstvene izopačene motive. Tužioci su uvek spremni da takvoj prevari izađu u susret umesto da svedok na podijumu ispadne veći divljak od optuženog čiju osudu traže. Tu se ponovo suočavamo s lažnim narativom koji ulazi u istorijsku evidenciju kao čista istina zato što se do nje navodno došlo pred sudom.

Dok sam pisao kasniji deo ove zamašne istorije, u trećoj knjizi, mnogo sam se oslanjao na lična iskustva; učestvovao sam u brojnim događajima koje sam opisao i bio blizak sa mnogim ljudima koji su bili direktno uključeni. Povremeno sam ih pitao

za konkretne stvari u kojima su učestvovali ili za koje su znali iz prve ruke. Ti ljudi, među kojima nijedan nikada nije cinkario, razgovarali su sa mnom zato što su mi verovali. Znali su da ni ja nikada nisam cinkario, a to mnogo znači u našem svetu. Iako su mi verovali, i dalje su mi govorili u šiframa, koristeći uvijeni mafijaški žargon praćen raznoraznim gestovima pomoću ruku, izrazima lica, natuknicama, nepotpunim mislima, polurečenicama i sugestijama. Nije im bilo do toga da me zbune: znali su da ću ih savršeno razumeti; naprosto, oni su navikli da govore u zagonetkama i nemoguće im je da odustanu od tog načina komunikacije pod bilo kojim okolnostima. Prilikom istraživanja određenih događaja koji su se zbili kasnije u ovoj istoriji, jednom sam šetao plažom s dragim prijateljem koji je i dalje visoko rangirani pripadnik mafijaške porodice. Uz glasne talase i zvuk galebova koji su prigušivali naše glasove, govorili smo u šiframa. Na kraju sam mu rekao: „Ovo o čemu govorimo desilo se pre dvadeset godina. Nema tog pandura ili agenta koga bi danas zbolelo dupe za to.“ Nasmijali smo se i vratili se šiframa.

Kroz celu istoriju, povremeno pominjem Sjedinjene Države kao *Ameriku*; znajte da sam sasvim svestan Zemljine geografije, ali pošto ova istorija nigde značajno ne pominje Južnu ili Centralnu Ameriku, ja to mislim na Sjedinjene Države. Izraze *mafija* i *sindikata* koristim za isti pojam, kao i reči *mafiozo*, *gangster*, *reketaš* i druge slične termine; ne bi trebalo da imate poteškoća dok me pratite. *Borgata*, što je naslov ove knjige, izraz je kojim govorimo o mafijaškoj porodici; ponekad se piše kao *bourghata*, a ponekad se piše i izgovara kao *brugad*.

U vreme kada je američka mafija bila na vrhuncu, od tridesetih pa do šezdesetih godina dvadesetog veka, dvadeset šest borgata operisalo je u gotovo jednako toliko metropolitanskih oblasti širom zemlje. Pošto su neke od njih bile prilično male i beznačajne, ili su nestajale brzo, odlučio sam da koristim pristup scenariste koji uvodi samo likove i scene koje teraju zaplet

dalje, rešivši se perifernih događaja koji doprinose malo ili nimalo istorijskom napredovanju mafije ili njenom sveukupnom padu. Baš kao što će se rimski istoričar ograničiti na događaje u Rimu dok povremeno prati Scipiona u Kartaginu, Krasa u Persiju, ili Cezara u Galiju, naš Rim je Njujork, dok će nas naša istorija voditi ujedno i u Nju Orleans, Las Vegas, na Kubu i druga takozvana „provincijalna“ mesta u velikom carstvu mafije koja su igrala ključnu ulogu u njenoj živopisnoj istoriji.

Dok sam pratio najranije korene mafije na Siciliji, što pokriva nekoliko kratkih poglavlja i može zvučati pomalo akademski, koristio sam konverzacijski ton u nadi da ćete se osećati kao da sedimo jedno spram drugog u nekoj kafani i nehajno ćaskamo o mafiji. Pre nego udarim u tu žicu, maksimalno sam se potrudio da ispratim tačno kako i zašto se, tokom vekova, mafija formirala u sicilijanskoj materici. Verujem da će zaključci koje sam izvukao iz opsežnog istraživanja te oblasti stajati kao začetnički rad na temu najranijih početaka mafije.

Mark Bloh je napisao u *Zanatu istoričara* da iza svih istorijskih događaja „stoje ljudi, i upravo ljude istorija pokušava da pojmi. Ako u tome ne uspe, ona je u najboljem slučaju vežba iz erudicije“. Pošto pokrijemo poreklo mafije, prevazići ćemo erudiciju jer će ljudi početi da se pojavljuju iz izmaglice i pred nama će se naći lica. Kao što ćete videti, malo ljudi nudi bolju studiju karaktera od onih s kojima ćete se sresti u ovoj istoriji. Antički istoričar Plutarh, osim što je pojedince nazivao tvorcima istorije, ukazivao je na poroke i vrline velikana. Ja ću, povremeno, oponašati Plutarhov stil ukazivanjem na to kako su određeni gangsteri činili nešto loše ili dobro, u skladu s mafijaškim pravilima, i usled toga preživeli ili umrli. Staviću vam do znanja kada neko nije trebalo da bude ubijen, kao i kada je neko zaslužio da umre, po tim pravilima. Napominjem da više ne odobravam nasilje, ali pišem sa stanovišta mafijaša koji razume zakone Koza Nostre i koji bi voleo da i vi, dragi čitaoci, njih isto tako razumete.

Posle pominjanja antičkog sveta, okrenimo se Edvardu Gibonu koji je 1764. godine, „sedeo i razmišljao među ruševinama“ Rima kad mu se u mislima formirala zamisao o tome da napiše *Istoriju uspona i pada Rimskog carstva*. Više od jednog milenijuma razdvajalo je Gibona od doba o kojem je tog sudbonosnog dana odlučio da piše. Koliko bi samo pronicljivija Gibonova priča bila da je on zaista živeo sa carevima i izlazio iz istih tih ruševina, u poziciji koju ja imam dok započinem knjigu *Borgata: Uspon carstva*.

Uvod

„Gde je to tata otišao?“

Godine 1979. jordanski doseljenik u Sjedinjene Države Halid Fahd Darviš Daud zapazio je da postoji potražnja za američkim automobilima u maloj, ali bogatoj arapskoj zemlji Kuvajtu. Ambiciozni Daud je počeo da kupuje polovne automobile na licitacijama u Njujorku i Nju Džersiju i da ih otprema u Kuvajt s velikom zaradom. U Kuvajtu, gde je benzin bio praktično besplatan, ševi kapris, bjuik elektra i oldsmobil ridžensi u svojoj punoj veličini bili su naročito traženi, ali u nekom trenutku, na licitacijama je presušila ponuda tih modela. Dok se družio s ostalim preprodavcima automobila, Daud je čuo govorkanja o razlogu za to i odlučio da se malo igra detektiva. Njuškao je po doku za utovar u Nju Džersiju gde su se automobili redovno dovozili pre otpreme na more. Pošto je zapisao niz identifikacionih brojeva vozila koje je pronašao na kontrolnim tablama, Daud je obavio proveru i saznao da su mnoga vozila bila ukradena; stoga ih više i nije viđao na licitacijama. Javio se njujorškoj policiji i rekao šta je otkrio. Siguran sam da je Daud to ocinkario iz ličnih razloga, sledio je svoj američki san i smatrao da mu ga je srušila grupa kradljivaca kola. Ali sigurno se osećao kao pravednik kad je spustio slušalicu, pošto je dojavio vlastima da

postoji velika i organizovana krađa automobila. Ko zna, možda će Daud, pošto počinioci budu pohapšeni i strpani u zatvor, moći o tome da čita u novinama i saopšti svojoj porodici kod kuće kako je postao svojevrсни Šerlok Holms u Americi.

Daud je čekao te naslove, nesvestan mine koju je nagazio kada je policiju pozvao telefonom. Detektiv Piter Kalabro iz jedinice za auto-zločine u njujorškoj policiji, pozvao je vojnika porodice Gambino Roja Demea iz organizacije za krađe vozila i rekao mu da će se njegov unosan posao ubrzo naglo okončati zbog mutikaše po imenu Halid Daud koji se upravo javio sa dokazima da su ukradena kola na dokovima. Demeo, koji je ubio možda više od stotinu ljudi tokom svoje karijere plaćenog ubice za koju je imao izuzetan talenat, učtivo je zahvalio detektivu Kalabru za dojavu. Onda je Demeo skovao plan. Obratio se čoveku koji je poznavao Dauda; taj čovek je rekao Daudu za dva ševi kaprisa koji se prodaju u jednoj bruklinskoj radionici za automobile koji su pretrpeli sudar. Daud je zagrizao mamac i zatražio da pregleda vozila. Ali veče pre nego što je taj pregled trebalo da se obavi, Daud je telefonirao Demeovom posredniku da mu kaže kako će sutradan doći u servis s jednim svojim partnerom koji je takođe bio zainteresovan za kupovinu kola. Možda su ti ljudi udruživali sredstva, ili je taj gospodin ulagao svoj novac umesto Dauda. Ili je možda Daud nameravao da obavi brzu preprodaju na licu mesta i zaradi bez mnogo truda. Kako god bilo, tu se priča komplikuje. Daudov kolega je bio Ronald Falkaro, voljeni muž i odani otac tri mala deteta. Falkaro nije bio kriminalac, niti je cinkario Demea. On apsolutno nije imao nikakve veze ni s ukradenim automobilima ni s mafijom. Bavio se veleprodajom vozila i nadao se da će na tom poslu zaraditi.

Zastanimo na trenutak i osmotrimo novi pejzaž sa Falkarom naslikanim na platnu. Pošto sam živeo životom gangstera, ja razumem pravila: Daud je zabio nos tamo gde mu nije bilo mesto i ugrozio prihode i slobodu ljudi koji ne gledaju blagonaklono

na uzbunjivače. Za te ljude je Daud bio problem koji je morao da nestane. Ali šta s Falkarom? Dimeo je bio iskusni mafijaš koji je znao pravila mafije, a jedno od njih je bilo da se ubistvo nedužne osobe mora izbegavati po svaku cenu. Ne zbog toga što mafija mari za svetost ljudskog života, već zato što je to loše za biznis. Po pravilima mafije, Daud je bio kriv, ali Falkaro je bio nedužan. Šta onda Dimeo da uradi? Jedina opcija za Dimea bila je da odloži lažnu prodaju kola i opozove ubistvo dok Daud ne bude mogao da upadne u zasedu sam. Ali umesto da zakaže Daudovu sahranu za neki drugi dan, Dimeo je jednostavno rekao svojim potčinjenima: „Ma ubićemo obojicu, i skloniti ih tako da nestanu.“

Dok je Dona Falkaro ljubila svog muža Ronalda i molila ga da se vrati kući na vreme za rođendansku proslavu njihovog najmlađeg deteta, Roj Dimeo je postavio oblogu od vinila za bazene kako bi uhvatio u nju krv dvojice ljudi koji ništa nisu podozrevali. Dok se Falkaro sastajao sa Daudom i dok su se zajedno vozili prema servisu za kola, Dimeo i njegova ekipa su oštrili mesarske noževe i navrtali prigušivače na pištolje. Nijedan od njih nije se ni najmanje ustezao od ubistva nedužnog čoveka.

Strelci su bili raspoređeni, a svetla na tavanici su bila pogašena kada su Daud i Falkaro ušli u servis. Dok su njih dvojica čkiljili u tami, trudeći se da nazru kola koja su želeli da kupe, Falkaro je upitao čoveka koji ih je dočekao na vratima: „Isekli su vam struju?“ Ta pomisao, to pitanje, možda je Falkaru nago-vestilo kako nešto nije sasvim u redu. Nije mogao da pomisli ni na šta toliko mračno kao ubistvo, ali možda je Falkaru pala na pamet jedna od dve misli: „Da li bi trebalo uopšte da poslujem s likovima koji ne mogu da plate račun za struju?“ ili „Možda bismo kola dobili jeftinije ako su već u takvom škripcu?“

Nikada nećemo saznati šta je Daudu palo na pamet pošto je svaku njegovu misao u tom trenutku prekinuo metak koji mu je prosvirao mozak. Za Dauda je američki san bio košmar iz kojeg se nikada neće probuditi.

Falkaro je zaždio prema vratima pre nego što je Daud uopšte pao na pod. Ali te plaćene ubice nisu bile amateri; Falkaru je bio presečen put napolje. Bio je brzo izrešetan, srušio se na pod, i njegovo zgrčeno telo odvukli su na oblogu za bazen pored Dauda.

Mnogi ljudi koji rade puno radno vreme vole da glavnu posla odrade pre ručka. To je važno i za Demea. Pošto je dvostruko ubistvo bilo obavljeno i dva beživotna tela ležala su mu pod nogama, Demeo je konačno mogao da uživa u ručku. „Idite po viršle i pivo“, kazao je on jednom članu ekipe. Ironija je u tome što je Demeo želeo ono što uglavnom deca jedu na proslavi rođendana, poput one koju je Dona Falkaro pripremala u domu Falkarovih.

Pre nego što je ručak stigao, Demeo je počeo da seče tela kasapskim noževima. Kad se ekipa vratila s ručkom, Demeo je pojeo parče pice okrvavljenim šakama. Već je bio stručnjak za komadanje tela i utrošio je malo vremena da poduči jednog člana ekipe kako je najbolje odseći ruku od ramena, kao da je glavni patolog koji pokazuje stažisti kako da propisno obavi autopsiju.

Zastanimo još jednom da osmotrimo pejzaž. Ovog puta, zamoliću vas da se pravite da ste gangster. Vi stoga razumete da je Daud morao da umre. A to da li je Falkaro morao da umre ili ne u ovom trenutku nije ni najmanje važno, jer je on sada mrtav. Ali prema onome što će se zatim desiti, to što se već dogodilo izgleda gotovo normalno. Demeo i njegova ekipa su očigledno skinuli odeću sa Falkara kako bi mu raskomadali telo, u redu, to shvatamo, tako je najlakše obaviti taj posao. Ali posle odsecanja Falkarovih udova i glave, ekipa je Falkaru odsekla penis i nabila ga u usta odrubljene glave. Već znamo da taj nedužni čovek nije zaslužio da umre. Kad je već bilo tako, zašto je njegov leš bio podvrgnut tako vulgarnom činu koji zaudara na seksualnu izopačenost? Ili su možda te ubice imale mentalitet dece koja se, kada igraju „krugove i kvadrate“, uzbude kada okrugli predmeti mogu da stanu u odgovarajuće otvore?

Dona Falkaro je prikivala zabrinutost dok je nadzirala kuću punu dece, među kojima će neka sada odrastati bez oca. I u godinama koje će doći, ona nikad neće saznati šta se dogodilo s njihovim tatom. Dona je prijavila muževljev nestanak i borila se sa sopstvenim osećanjima dok je pokušavala da odgovori na jednostavno pitanje: „Gde je to tata otišao?“

Na površini ove gnusne priče nalazi se grupa psihotičnih mafijaških ubica. Ali koren te horor pripovesti leži u istoriji država, naroda, ideja i kultura. A sve to počinje na jednom od najlepših ostrva na Zemlji.

Ostavimo tu morbidnu scenu za sobom, zajedno sa Rojem Demeom koga ćemo ponovo sresti u Drugoj knjizi, i pođimo na ostrvo Siciliju.

PRVI DEO

SICILIJA

Prvo poglavlje

Osvojeni osvajači

Kad sam bio u nižoj srednjoj školi, jedan učenik iz mog razreda rekao mi je da su osvajači iz Afrike okupirali Siciliju i silovali sve žene, čime se mogla objasniti moja tamnija put i ukovrdžana kosa. U to vreme pojma nisam imao o čemu on to govori, a mislim da nije ni on, premda je to verovatno čuo od nekog odraslog. Svejedno, istina je da su osvajači kako iz Evrope tako i iz Afrike stizali na sredozemno ostrvo Siciliju površine 26.000 kvadratnih kilometara u različitim vremenima tokom vekova, i naravno da su se dešavala silovanja, ali istorijski zapisi ukazuju na to da se ona nisu događala u velikim razmerama za razliku od, na primer, onih u vreme invazija varvara na Rim ili sovjetske trke do Berlina. I mada su mnogi sa dugog spiska okupatora Sicilije zauzeli ostrvo silom, neki su došli da odmene staro carstvo koje je postalo previše slabo i umorno da bi moglo da brani svojinu na ostrvu; ta tranzicija je više ličila na situaciju u *Monopolu*, kada igrač stane na skupa polja i uzme ih za sebe. Postoje čak i slučajevi kada je jedan kralj zaveštao ostrvo drugom, baš kao što bi savremeni milijarder mogao da ostavi privatno ostrvo sinu ili ćerki. Jedan strani vladar je ponudio da trampni Siciliju za Toskanu ili Sardiniju,

kao da je za tezgom u nekoj radnji, pa vraća proizvod kojim nije zadovoljan.

Najverovatnije su zbog mnoštva stranih okupatora Sicilijanci bili izuzetno zaštitnički nastrojeni prema svojim ženama. Svaki stranac koji bi s čežnjom pogledao ćerke ili žene tražio je nevolje, kao u slučaju Uskršnjeg ponedjeljka 1282. godine, kad su se Sicilijanci u Palermu okupili na jednom trgu kako bi slušali večernje iz crkve Santo Spirito. U to vreme ostrvo je bilo pod okupacijom Francuza. Kad je jedan francuski vojnik rekao nešto nepriлично mladoj sicilijanskoj nevesti, njen muž je pobesneo i iseckao ga kao šnite sira za picu. Mladoženjini drugari – koji su slučajno svi poneli noževe na večernju službu – poklali su ostale francuske vojnike na trgu. Varnica se pretvorila u šumski požar a „smrt Francuzima“ se prolomilo kao poklič za okupljanje širom ostrva. Preko noći je pobijeno oko 2.000 Francuza i mnogima su kite bile odsečene i nabijene u usta; francuska okupacija naglo je prekinuta. Istoričari su bezuspešno pokušavali da pripišu poreklo tog masakra zavereničkim planovima neprijatelja Francuske, ali posle iscrpne debate, ono je i dalje u spontanoj reakciji ljubomornog muža koja je bila odraz besa muškog stanovništva prema stranim vojnicima preterano zainteresovanim za njihove žene. Poput pada Troje, to krvoproliće je bilo nakićeno u spektakularno usmeno predanje i ponavljano vekovima kao upozorenje okupatorima da je možda u redu preoteti sicilijansku poljoprivredu – za poštenu tržišnu cenu, naravno – ali nikada i Sicilijanke.

Na Siciliji su porodične veze su često bile snažnije nego u drugim delovima Evrope, delom zato što su žene često bile više nego samo žene; bile su krvne srodnice. Robijao sam s jednim mafiozom iz Palerma, sa Sicilije, koji mi je rekao da se oženio svojom rođakom. Mislio sam da mu je to bila možda rođaka u trećem ili četvrtom kolenu, dok nisam saznao da mu je žena, koja je izgledala upravo kao i on, bila sestra od tetke. Razgovarao sam i sa drugim Sicilijancima s kojima sam bio

zatvoren i ustanovio da se nekoliko njih takođe venčalo sa rođakama iz drugog, trećeg ili četvrtog kolena, i da su potekli iz jednoobrazno konstruisanih porodica. Meni je to bilo čudno pošto se mi u Americi obično ne venčavamo s rođakama. Ne zato što one ne bi bile dobre žene, već zato što je to uglavnom neprihvatljivo u našoj kulturi. Ja svakako ne tvrdim da se svi Sicilijanci venčavaju s rodbinom, ali vekovima su lokalni izvori za brakove u nekim relativno izolovanim varošima i selima bili pre nalik na barice; svi su se međusobno poznavali, i negde u lozi bili su u krvnom srodstvu. Velika porodica je ujedno bila izvor snage i zaštite i nudila je patrijarhu apsolutnu kontrolu nad selom. Klanovi koji nisu bili povezani obično su bili u sukobu, što je za rezultat imalo dugotrajne krvne zavade, pa je međusobno venčavanje imalo i strateški razlog: opstanak. Sicilijansko-američki gangster Salvatore „Bil“ Bonano potvrđuje u svom zapisu iz 1999. nastavak te prakse: „U svetu iz kojeg dolazim, nemoguće je razumeti događaje – bilo da su to venčanja, politički savezi ili ubistva – ukoliko nema izvesnog razumevanja toga ko je tačno s kim u kakvom srodstvu.“

Kada su konačno formirane mafijaške porodice, te bračne prakse nastavile su se kao što ćemo videti, i svaka mafijaška porodica pretvarala se u proširenu krvnu porodicu koja se nadovezivala na genetiku. Ovo ne znači da sugerišem kako su Sicilijanci narod čiste krvi; kapi strane krvi tokom vekova curkale su im u lozu, stvarajući moćni koktel DNK od Grka, Feničana, Kartaginjana, Rimljana, Vandala, Huna, Vizantinaca, Arapa, Normana, Španaca i svih ostalih okupatora koji su dolazili i odlazili. Sociolog Gaspare Nikotri govorio je o organskom rezultatu tog mešanja kada je napomenuo: „Sicilijanac misli i oseća kao Arapin, postupa kao Grk, a stavovi su mu kao u Španca.“ Ali uprkos toj dugoj i odmerenoj krvnoj transfuziji, sicilijanska kultura nikada nije odražavala nikakve kataklizmične promene. Naravno, ima mnogo vidljivih tragova varijantne kultura u sicilijanskoj, kako je to Nikotri istakao, ali one

se mogu porediti s apsorbovanjem kultura među Jevrejima u rasejanju tokom njihovog marša kroz vekove. Lutajući Jevreji su preživeli izgon netaknuti tako što su apsorbovali nove kulture u malim dozama lakim za varenje, a da nikad nisu odustali od svog identiteta; Sicilijanci su postigli sličan podvig ostavši na mestu. Razlog njihove otpornosti je to što je kulturološki identitet podložan darvinovskom zakonu; jača kultura osvaja slabiju.

Englezi nam daju odličan primer za ovo. Osim rimske invazije na Britaniju 43. godine naše ere, jedina druga uspešna invazija na ostrvo bila je kad je Viljem Osvajač prešao preko Engleskog kanala 1066. Neki istoričari su tvrdili da su Englezi, iako su na bojištu doživeli poraz od Normana, bili pobednici na duge staze pošto su imali dominantnu kulturu koja je preživela. Dok su se normanski pobednici asimilovali, Englezi su polako apsorbovali svoje osvajače, tako da se kruna pobeđe vratila na englesku glavu. Sličan kuriozitet odigrao se na Siciliji tokom uzastopnih invazija koje su se protezale kroz vekove, uključujući i normansku okupaciju otprilike u istom periodu – 1060. umesto 1066. godine – koja je, upravo iz istog razloga, na Siciliji ostavila još manje traga nego u Engleskoj.

Konačno, kada Siciliju sagledamo kao vekovni stožer za strane osvajače i okupatore, skloni smo da budemo saosećajni sa tako ugroženim narodom čija je bedna nesreća bila u tome što su živeli na raskršću carstava. Ali nemojmo se zavaravati; savremeno stanovništvo, kroz vekove čak i sporog i ograničenog mešanja, jednako čini potomstvo pobednika koliko i poraženih. Sicilijanci nisu plašljivi ljudi bez kičme; neustrašivi su i agresivni, otporni, pametni, spretni, vredni i predani cilju, a ne ljudi koje biste zamišljali kako se kriju iza svojih zavesa kad god nepoznata lađa pristane u luku. Oni su podjednako osvajači, koliko su i osvojeni. I možda su to postali na isti način na koji se možemo poistovetiti s onim što jedemo – progutali su svoje osvajače.

Ali možemo li povući vezu između ustrojstva Sicilijanaca iz prošlosti i Sicilijanaca danas, među kojima su i neki protagonisti naše priče? Prvi bi nam Džordž Orvel dopustio da izgradimo taj most porekla. Orvel je jednom upitao: „Šta može Engleska iz 1940. imati zajedničko s Engleskom iz 1840? Ali opet“, nastavio je on, „šta imate zajedničko s petogodišnjim detetom čiju fotografiju vaša majka drži na ploči kamina? Ništa, osim što ste slučajno ta ista osoba.“ Isto tako, Sicilijanci koje sam upoznao krajem dvadesetog veka otkarili bi vam jajca kad biste im pogledali žene na pogrešan način ili se obratili njihovim sestrama bez dozvole; a mogu ih lako zamisliti kako 1282. godine kolju Francuze na trgu.

Iako sada govorimo o narodu Sicilije, koji se veoma razlikuje od zločinačke organizacije, mafija ima jednu od najjačih, najtrajnijih supkultura na svetu, a ona je nikla direktno iz sicilijanske kulture koja je opstala vekovima sa malo izmena, a vrti se oko porodice, kojoj ćemo se ubrzo okrenuti.

Mnogi istoričari su teoretisali o tome kako su uzastopne strane okupacije Sicilije kroz vekove stvorile produženo stanje političke nestabilnosti koje je primoralo Sicilijance da vladaju sami sobom preko nepisanih zakona. Postoji izobilje dokaza koji protivreče toj teoriji. Za početak, neke okupacije su trajale stotinama godina, duže nego što postoje Sjedinjene Države. U tako dugom vremenskom periodu, Sicilijanci su imali i te kako prilike da sarađuju s vladom ili da se protiv nje bune, a opet, činili su vrlo malo i jednog i drugog. Odgovor na pitanje zašto može se naći unutar porodice, za koju je francuski filozof iz osamnaestog veka Žan-Žak Ruso rekao da je „najstarije od svih društava, i jedino koje je prirodno.“ Dok god se sicilijanska porodica osećala slobodno i nezavisno, nije bilo naročito važno čiji je kraljevski prst počivao na mapi Sicilije. To je zbunjivalo mnoge dođoše koji su posmatrali Siciliju sa

različitih stranih stanovišta koja nisu imala toliki naglasak na porodici, i ostavljalo brojne posetioce da se čude tome kako Sicilijanci mogu maltene da ignorišu promenljive vlade i tako malo mare za nacionalnu suverenost. Još jedan francuski filozof, Volter, spadao je u tu kategoriju zbunjenih pridošlića koji su pisali kako je Sicilija „oduvek bila podjarmljena od strane stranih naroda, u ropstvu koje se smenjivalo pod Rimljanima, Vandalima, Arapima i Normanima, i u vazalnom odnosu prema papi, Francuzima, Nemcima i Špancima – pri čemu su gotovo uvek mrzeli gospodare i bunili se protiv njih, ali nisu ulagali nikakav stvarni trud vredan slobode, uz stalno podsticanje na ustanak sa promenom gospodara kao jedinim rezultatom“.

Ako se samo ovlaš pogledaju dugi istorijski zapisi o Siciliji, Volterova procena izgleda prilično razborito. Ali detaljniji pogled otkriva nepreciznosti u toj tvrdnji. Nacionalni suverenitet i individualna sloboda su veoma različite stvari; mnoge suverene države porobljavaju svoj narod. Sicilijanci su se retko bunili kako bi došli do nacionalne slobode sve dok su imali individualnu, a to je sloboda da žive kako im godi, bez uplitanja vlade. Kad se jesu bunili, Sicilijanci su to često činili u potrazi za hranom, i to se poklapalo sa sušom ili lošim usevima. Spontani neredi zbog hleba izazvani glađu nisu isti kao politički ustanci nastali zbog apstraktnih revolucionarnih zamisli satkanih u pričljivim francuskim salonima, à la Volter. Kao što je američki filozof Erik Hofer pravilno zapazio, revolucije nastaju na dnu i na vrhu, iznad i ispod glava srednje klase. Na Siciliji nije postojala titrava intelektualna klasa na vrhu koja bi revolucionarnu agendu gurala prema dnu, i podsticala niže slojeve na delanje. Sicilijanci su oduvek najveću važnost pridavali porodičnoj nezavisnosti i bili su krajnje nezainteresovani za ostvarenje Volterove iskrivljene ideje o državnoj suverenosti zbog koje su se on i njegovi zemljaci zaklinjali na vernost jednom kralju tlačitelju za drugim; na kraju su jednog skratili

za glavu, a onda dali vlast sitnom korzikanskom tiraninu koga su izgubili zbog engleskog tamničara, pre nego što su se vratili debelom i lenjom, bahatom monarhu.

Duže od dva milenijuma, vlada za vladom nije naročito marila za upravljanje Sicilijom, upravo onako kako Sicilijanci vole. Cilj svakog okupatora bili su bogati resursi ostrva, a nikada sicilijanski narod, i svaki pokušaj uvođenja socijalnih ili političkih promena bedno je propao. Osvajači koji su prošli najbolje i potrajali najduže znali su da je najefikasniji način da se ostrvo do kraja izmuze to da se narod prepusti sebi. Dok god je roba blagovremeno stizala u luku – žito, vino, drvo, citrusni plodovi, sumpor i ostalo – vladari su pokazivali, u najboljem slučaju, diletantske napore da dobro vladaju. A pošto su carstva dovoljno jaka da prisvajaju Siciliju ujedno bila i dovoljno jaka da kontrolišu komercijalne puteve i dominiraju evropskom trgovinom, Sicilijanci su imali najbogatije tržište za svoju robu. Volterova čuvena satirična pripovest, *Kandid*, ujedno je i ime junaka knjige. Kandida njegova nemirna lutanja na kraju dovode do malog parčeta zemlje na kojem se zadovoljava da živi kao prost svet. „Moramo obrađivati sopstvenu baštu“, glase Kandidove poslednje reči. Premda je Volteru to promaklo, Sicilijanci su obrađivali sopstvenu baštu, doslovno i figurativno, vekovima, dok su se drugi oko njih borili oko tapije na njihovu imovinu.

Živeo sam u nekim od najsurovijih američkih zatvora gde su, po dolasku novog upravnika, zatvorenici prilazili upravo *njemu* i govorili mu: „Evo kako mi ovde radimo.“ Sve dok naš način života nije bio u suprotnosti sa sveukupnom misijom administracije, upravnik se nije gnjavio uvođenjem bilo kakvih promena. Baš kao što zatvorenici, koji uistinu kontrolišu zatvor, ne daju ni po' lule duvana za to ko je „glavni“. Isto se može reći i za narod Sicilije i odnos koji su oni održavali sa svojim brojnim „vladarima“.

Nasuli smo cement za temelje mafije, mešavinu betona za čije su sušenje bili potrebni vekovi, i dodali snažne kulturološke korene, neuništive porodične veze i dugi niz slabih centralnih vlada, koje je sa zadovoljstvom skrajnula lokalna vladavina o kojoj ćemo iscrpnije govoriti u sledećem poglavlju. To su osnovni građevinski blokovi mafije, daleko od zločinačkog carstva, ali upravo kao što su i prvi građevinski blokovi daleko od ne-bodera, građevina ne može biti podignuta bez njih.

Drugo poglavlje

Krv i zemlja

Malobrojni historičari koji su se bavili historijom mafije pre pisanih izvora u pokušaju da otkriju njeno porijeklo, jednoglasno tvrde da je ta organizacija ukorenjena u feudalizmu. Ali posle nekoliko reči na tu temu, oni brzo prelaze na gangstere koji su nam poznati, ostavljajući historijsku prazninu koja pokreće više pitanja nego što na njih daje odgovora. U potrazi za dokazima koji bi podržali ili opovrgli tvrdnju, pročitao sam hrpu knjiga o feudalizmu i pronašao dosta veza koje podržavaju tu teoriju. Ali pre nego podignemo most između srednjovekovnog sveta i savremene mafije, pogledajmo načas kako se feudalizam razvijao na Siciliji, jer nam to daje dodatni uvid u porijeklo mafije.

Pošto je Rim porazio Kartaginu u nizu ratova koji su se završili 146. pre naše ere, Rimljani su postali gospodari antičkog sveta, i položili pravo na plodno ostrvo Siciliju, pretvorivši je u rimsku provinciju. Da bi uveli poljoprivredni red na Siciliji, koja se smatrala „žitnicom Republike“, Rimljani su podelili zemlju na velika imanja koja su se zvala *latifundije*. Svakim imanjem je upravljao neki rimski aristokrata, obično odsutni vlasnik koji bi ostavio upravnika zaduženog za seljačke porodice koje su obrađivale zemlju. (Začudo, tokom nekoliko

stotina godina rimske vladavine, Sicilijanci su pokazali malo ili nimalo interesovanja da postanu Rimljani; kao što sam već napomenuo, premda su drugi njima vladali odozgo, Sicilijanci su uvek bili skloni nezavisnosti.) U četvrtom veku naše ere, varvarska plemena sa severa stuštila su se na Rim dok je carstvo posrtalo i jedva se održavalo uspravnim. Vandali, jedno od tih plemena, zauzeli su Siciliju i ostrvo je provelo neko vreme u rukama Vandala sve dok Istočno rimsko carstvo (Vizantija) nije preotelo tu dragocenu teritoriju. Sicilija je ostala u vizantijskim rukama od 535. do 827. godine naše ere, kad ju je zauzela islamska armija koja je prešla Sredozemno more iz današnjeg Tunisa. Nasuprot divljačkim vojničkim pohodima, islamski vladari su bili prilično prosvetljeni i obično su zajednicama dopuštali da zadrže sopstvene zakone i institucije. Pošto nisu bili suočeni sa velikim promenama koje bi dolazile odozgo, Sicilijanci, koji su sa dobrodošlicom dočekali Vizantinca, sada su na isti način dočekali i te Arape koji su uveli poljoprivredne inovacije i posadili nove useve, kao što su pistaći, dinje, dud, pomorandže i limun (gajenje voćnjaka limuna će, u svoje vreme, postati prvi korak mafije na putu prema svetu industrijskog reketa). Trgovina je cvetala, gradilo se na sve strane, i Palermo, koji će jednog dana postati svetska prestonica sicilijanske mafije, bio je preobražen u jedan od nakosmopolitskih gradova Evrope, s Arapima, Jevrejima, Grcima, Slovenima, Špancima i Afrikancima koji su išli ulicama i zajedno poslovali.

Život je bio dobar sve dok Arapi sa Sicilije u jedanaestom veku nisu počeli međusobno da se glože. Jedna frakcija je zatražila pomoć s evropskog kopna i hrišćanska vojska je reagovala, potpuno oteravši arapske vladare s ostrva, i zamenivši ukorenjene rimske latifundije evropskim feudalizmom (premda su ovi sistemi bila veoma slični jedan drugom). Na toj stranici duge istorije Sicilije, počinjemo da primećujemo upečatljive primere koji povezuju feudalni svet sa modernom mafijom, a neke od njih ću sada i opisati.

U ranom feudalnom dobu, zakon je bio skup nepisanih prihvaćenih običaja koje je sprovodio gospodar, a to savršeno definiše zakon mafije, koji primenjuje don. Dok je potreba za pisanim zakonodavstvom jačala širom Evrope, usmeno prenošeni seoski zakoni Sicilije zadržavali su važenje na mnogim delovima ostrva, a Sicilijanci su se pitali zbog čega bi poštovali diktat nepoznatih tvoraca spram pouzdanih reči njihovih predaka; zakonodavstvo je izgledalo kao novi trik za razvodnjavanje moći patrijarhata. I danas mafija ima sopstveni skup usmenih zakona koji se sprovode privatno i zasnovani su na tradiciji koja ne mari, ili čak s prezirom gleda na pisani zakon, što potiče upravo iz ovog ranog perioda sicilijanske istorije.

Nadalje, strukturalna veza između gospodara i vazala bila je gotovo istovetna savremenom odnosu između dona i vojnika mafije. U feudalnim vremenima gospodar i vazal su stupali u večni odnos poznat kao komendacija; i danas don mafije i njegov novoregrutovani vojnik pečate svoj večni odnos u upadljivo sličnoj ceremoniji inicijacije. U onome što se u feudalnim vremenima nazivao „činom odanosti“, vazal je stavljao ruku na Bibliju ili mošti nekog sveca, zaklinjući se i zavetujući: „Žrtvovaću život svoj protiv svakoga po tvojoj želji... bez ikakvog izuzetka... tvoji će prijatelji biti moji prijatelji, baš kao što će neprijatelji tvoji biti i moji.“ Tome nalik, novi mafijaš spaljuje sliku sveca u rukama dok se zaklinje da će ubiti ili umreti za svog dona i svoju novu familiju. „Budem li izdao prijatelje i familiju“, prisetio se italijansko-američki gangser Entoni Acéturo, dok je pripovedao o svojoj tajnoj prošlosti u devedesetim godinama dvadesetog veka, „neka moja duša gori u paklu kao ovaj svetac.“

Na ceremoniji komendacije nije bilo dozvoljeno nikakvo oružje, baš kao što nije dozvoljeno ni na ceremoniji za inicijaciju u mafiju, osim ceremonijalnog bodeža. U feudalno doba, nije bilo nikakvog „pisanog sporazuma koji bi odgovarao za kletvi vazala“, baš kao što ne postoji ni pisani sporazum koji